

منظر آیینی از نگاه گردشگری

حمیده ابرقویی فرد*

پژوهشگر دکتری معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۰۷

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۳۹۹/۱۱/۰۱

چکیده بشر همواره برای به رسمیت شناخته شدن اعتقادات و باورهای خود، مفاهیم ذهنی نهفته در آنها را به گونه‌ای تمثیلی و نمادین و در قالب اعمالی مشخص که «آیین» نامیده می‌شود بیان کرده است. آیین‌ها نقش مهمی در بازگویی مؤلفه‌های فرهنگی جوامع و گروه‌های فرهنگی داشته و از جاذبه‌های گردشگری پراهمیت تمدن‌های کهنی نظیر ایران به‌شمار می‌روند. منظر به‌عنوان یک شکل چندظرفیتی شناخت، امکان آگاهی به ابعاد مهمی از گردشگری آیینی را فراهم آورده و با بازخوانی ریشه‌ها، قابلیت‌ها و گونه‌های مختلف آیین‌ها افق‌های جدیدی را در زمینه توسعه گردشگری فراهم می‌آورد. هدف از نوشتار حاضر بررسی ابعاد مختلف مناظر آیینی و استفاده از قابلیت‌ها و جاذبه‌های آن، از طریق اتخاذ رویکرد گردشگری منظر به اماکن و رویدادهای آیینی است که با بررسی نمونه‌هایی از مناظر آیینی ایران مورد بحث قرار می‌گیرد.

انسان‌ها در طول تاریخ برای پاسخگویی به نیازهای مادی و معنایی خود دست به آفرینش اسطوره‌ها و به‌کارگیری آیین‌ها زده‌اند. آیین‌ها به‌عنوان شکل عملی باورها دارای سه وجه کالبدی، معنایی و اجتماعی‌اند که از برهم‌نهی سه عامل انسان، محیط انسان‌ساخت و طبیعت شکل گرفته‌اند. استمرار باورها و معانی، امکان شناخت مؤلفه‌های فرهنگی و هویتی و بهبود کیفیت اجتماعی و مشارکتی گردشگری، از جمله قابلیت‌های مناظر آیینی در بهبود تجربه گردشگری است. اتخاذ نگاه گردشگری منظر در پرداختن به نقش آیین‌ها، ارتقای جایگاه گردشگران از نظاره‌گرانی صرف به کنش‌گرانی در تعامل و ارتباط با محیط را به‌دنبال داشته که با پرسش از چیستی و چرایی آیین‌ها امکان شناخت و دست‌یابی به معانی و ارزش‌های فرهنگی مستتر در آنها را فراهم می‌آورد.

واژگان کلیدی منظر آیینی، گردشگری منظر، گردشگری آیینی، اسطوره، آیین.

تبدیل شده‌اند و در نتیجه توریستی‌سازی مناظر مذهبی و آیینی، ماهیت دوگانه و همزمان مکان مذهبی (مقدس) و توریستی (مادی) در چنین مقاصدی شکل گرفته است (Bremer, 2001, 3). براساس گزارش‌ها سالانه ۲۵۰ میلیون گردشگر اعم از مسلمان، مسیحی و هندو به دلایل آیینی و

مقدمه مردم از دیرباز برای بازدید از سایت‌هایی که آنها را مقدس یا منحصربه‌فرد می‌دانند و یا برای فاصله‌گرفتن از فضای زندگی روزمره سفر کرده‌اند (Eliade 1961). امروزه آیین‌ها به یکی از عوامل توسعه گردشگری در سطح جهان

زیارتی به سفر می‌پردازند (Jackowski, 2000). این مسئله ضرورت پرداختن به ابعاد مختلف آیین‌ها و جایگاه آنها در توسعه برنامه‌های گردشگری را مشخص می‌سازد.

منظر به‌عنوان راهی برای شناخت جهان و مطالعه چگونگی تعامل انسان با محیط پیرامونی مطرح بوده و با تشریح ابعاد کالبدی- معنایی پدیده‌ها ابعاد جدیدی از رابطه انسان با محیط را در طول تاریخ، از خلال مؤلفه‌های فرهنگی همچون آیین‌ها فراهم می‌آورد. انگیزه حقیقت‌جویی و تمایل به کشف ناشناخته‌ها زمینه‌ساز شکل‌گیری گردشگری آیینی بوده و رویکرد منظر به گردشگری آیینی می‌تواند این پدیده را از یک فعل مبتنی بر جابجایی در گستره فضا و مکان به یک معرفت و جلوه‌تعالی بخش دارای ظرفیت ویژه تبدیل کند که لازمه آن، حضور در مکان برای تجربه معنایی است که انسان‌ها در آن زیسته‌اند (نیکنام، ۱۳۹۳). با برخورداری از کیفیت آیینی، فضای تمایز نیافته تبدیل به مکان‌های مشخص در برنامه‌های سفر انسان می‌شود که به واسطه آنها مناظر مورد نظر را تجربه می‌کنند و با دستیابی به ادراک جدیدی از جهان، تجربیات را برای خود و دیگران روایت می‌کنند.

نقش روایتگر آیین‌ها و اسطوره‌ها از دیدگاه مردم یک سرزمین نسبت به جهان پیرامونشان نقش مهمی در شناخت فرهنگ هر سرزمینی برعهده دارد. مشاهده آداب و رسوم به‌همراه کشف حقیقت آیین‌ها و درک چرایی و مفاهیم نهفته در ورای مراسم- اعتقادات و باورهای جامعه- پاسخ به پرسشی است که ذهن گردشگر را به‌خود جلب می‌کند (غضنفری و جوادی، ۱۳۸۸). بررسی ماهیت و قابلیت‌های مناظر آیینی به‌عنوان مقاصد گردشگری با تکیه بر نقش فرهنگی و اجتماعی آیین‌ها می‌تواند ابعاد جدیدی از توسعه گردشگری را رقم بزند. هدف از نوشتار حاضر پاسخگویی به این پرسش است که مناظر آیینی با تکیه بر کدام ویژگی‌ها می‌توانند در توسعه صنعت گردشگری نقش داشته باشند و در صورت بکارگیری نگاه گردشگری منظر به آیین‌ها، چه نتایج مثبتی برای صنعت گردشگری حاصل خواهد شد؟

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های مختلفی درباره ارتباط منظر و گردشگری به تحریر درآمده است. گروهی از پژوهش‌ها منظر را محل تجربه و فهم فرهنگی گردشگران از محیط دانسته‌اند (Bell & Lyall, 2002). گروهی دیگر نگاهی معناگرایانه‌تر نسبت به ارتباط این‌دو دارند؛ از جمله تئوری‌سازی دوباره گردشگری از جهت ساخت اجتماعی معانی در منظر (Knudsen, 2008)، توجه به گردشگری منظر به‌مثابه نظامی معرفتی (منصوری، ۱۳۹۳ و ۱۳۹۹) و دارای نقش همزمان اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی (منصوری و

شفیعا، ۱۳۹۸) که قادر به آفرینش پارادایمی جدید در تحقق گردشگری پایدار است (پرچکانی، ۱۳۹۳). گردشگری آیینی برآمده از دیدگاه متأخر به نقش منظر در عرصه گردشگری و دارای دامنه پژوهشی متنوعی است؛ از جمله شناخت فرهنگ، آداب و رسوم جامعه مقصد از طریق گردشگری آیینی (غضنفری و جوادی، ۱۳۸۸؛ جوادی، ۱۳۹۷)، بررسی آیین‌های جمعی برآمده از باورهای مشترک، از جمله عزاداری‌ها (بیگی، ۱۳۹۸) و آیین‌های باستانی (سپهر و رحیمی، ۱۳۹۱)، تبیین تشابهات گردشگری و زیارت با تکیه بر شناخت واقعیت‌هایی چون خود و جهان (نیکنام، ۱۳۹۳). پژوهش حاضر با تکیه بر نقش کالبدی-معنایی مناظر آیینی، به تبیین ابعاد مختلف و عوامل مؤثر بر گردشگری آیینی و جایگاه آن در شناخت جهان به‌واسطه گردشگری منظر می‌پردازد.

گردشگری آیینی

گردشگری پدیده‌ای چندوجهی است که به بررسی جابجایی حرکت انسان به‌سمت مقصدی غیر از محل سکونت معمولش برای گذران اوقات فراغت می‌پردازد (ضیایی و تراب احمدی، ۱۳۹۱، ۱۳). اهداف گردشگران بسته به مقصد ممکن است کسب تجربیات جدید (Smith, 2012)، تفریح و فاصله گرفتن از روند معمول کار و زندگی باشد. به‌طور کلی گردشگری را می‌توان آیین «وارونگی زندگی» در معنای روزمره آن دانست (Graburn, 2004). گردشگری منظر نظامی پیشرفته از معنا و معرفت به‌شمار می‌آید که هدف آن تحقق رشد و حرکت به‌سوی کمال است. در این فرآیند، خوانش منظر با روایت چرایی پدیدآمدن مظاهر تمدن همراه بوده و علاوه بر انتقال یافته‌هایی که به ارتقای بینش گردشگران می‌انجامد، جاذبه زیادی برای پابرجا ماندن آنها در سیر رشد و کشف حقیقت فراهم می‌کند (منصوری، ۱۳۹۳؛ منصوری و شفیعا، ۱۳۹۸). در این میان آیین‌ها به‌عنوان اعمال برآمده از باورها سهم بزرگی در کسب اطلاعات از مقاصد گردشگری دارند. آنها با دخیل‌ساختن گردشگر با مراسم و اعمال آیینی برگزارشده در اماکن آیینی نقش وی را از مشاهده‌گر به کنش‌گری فعال و در ارتباط با محیط ارتقاء می‌بخشند که با تکیه بر ماهیت چندوجهی آیین‌ها موفق به کشف و تجربه و شناخت جهان می‌شود (تصویر ۱).

هرجا افراد مذهبی مکان‌های تعامل با نیروها و مفاهیم مقدس را ایجاد کرده‌اند، رویه‌های گردشگری قادر به ایجاد محلی هستند که ارزش بازدید را دارد (Bremer, 2006, 25). از نظر کازاوسکی فرآیند تحول فرهنگی مناظر طبیعی و جغرافیایی به مناظر آیینی و مقدس با تغییر دادن رفتارها، عادات و ذهنیات جوامع محلی همراه است (Kaszowski, 2000). در این راستا ابتدا باید به شناسایی ماهیت متمایز منظر آیینی و زمینه‌های

در سرزمین ایران سبب اهمیت یافتن این عنصر کارکردی به لحاظ معنایی شده و با اختصاص یافتن اسطوره آناهیتا^۲ به آن آیین‌هایی در راستای تقدیس آن نیز شکل گرفته است. با توجه به شیوه جمعی برگزاری آیین‌ها و توافق جمعی گروه‌های فرهنگی بر انجام آنها، حفظ هویت جمعی اقوام مختلف، مهم‌ترین ویژگی آیین‌هاست که با امکان اتصال به تاریخ در قالب تجربه مشترک افراد، شناخت مؤلفه‌های هویتی مردم هر سرزمین را فراهم می‌آورند. به‌عنوان مثال در ایران بسیاری از آیین‌ها در پی نکوداشت عناصر طبیعی و اسطوره‌های مربوط به آنها صورت پذیرفته‌اند که این مسئله بیانگر اهمیت طبیعت و نمودهای آن نظیر آب، درخت، کوه و ... در فرهنگ ایرانی است.

قابلیت‌های گردشگری مناظر آیینی

مناظر آیینی حاصل تعامل اجتماع با محیط پیرامونی بوده و نقشی روایتگر در بازگویی وجوه فرهنگی و اجتماعی جوامع مختلف دارند. برگزاری آیین‌ها در قالب اعمال جمعی برخاسته از باورهای مشترک، سبب اضافه شدن بعد معنایی به کالبد فضا شده و برهنه‌ی دو وجه عینی و ذهنی ناشی از این تعامل مناظر آیینی را ایجاد کرده است (ابرقویی فرد، ۱۳۹۸). توجه به آیین‌ها در چارچوب گردشگری منظر آیینی شناخت ابعاد جدیدی از بستر فرهنگی جوامع مختلف و بازتاب آن در گستره خاص جغرافیایی آنها را فراهم می‌آورد. از این رو هر یک از ابعاد اجتماعی، کالبدی و معنایی آیین‌ها شیوه‌ای از تعامل انسان با محیط را به نمایش گذاشته و پرداختن به آنها برای رونق بخشی به مسئله گردشگری امری ضروری است.

• بعد اجتماعی

تجربیات گردشگری ذاتاً چندوجهی و اکتشافی بوده و گردشگران از طریق ارتباط با دیگران انتظارات خود را برآورده می‌کنند. این جنبه فعال و تعاملی از رفتار توریستی هنگامی که با گردشگران به‌عنوان گیرنده‌های منفعل فرآورده‌های مقصد رفتار می‌شود به‌راحتی نادیده گرفته می‌شود (Selstad, 2007). در حالی که معناداری یک مکان نتیجه روابط اجتماعی بین افراد و گروه‌های مختلف است. این مسئله در مکان‌های مذهبی به‌دلیل ماهیت مقدس سایت به‌شکلی پررنگ دیده می‌شود (Bremer, 2006, 26). بعد از آیین‌ها و مراسم جمعی، افراد با ساختار اجتماعی جدید یا ترکیب جدیدی از روابط اجتماعی یکی می‌شوند (Gluckman, 1962, 1) و آیین‌ها موجب تغییر جایگاه، نقش و موقعیت فرد می‌شوند (Fortes, 1962, 55-57). در بسیاری از اماکن آیینی، فضا به‌عنوان ظرفی برای ظهور و رسمیت یافتن باورهای مشترک افراد عمل کرده و برگزاری جمعی آیین‌ها نیز بر این مسئله تأثیری دوچندان می‌گذارد. تجربه جمعی ناشی از حضور در فضایی معنوی، بسیار

تصویر ۱. مدل مفهومی گردشگری منظر، مأخذ: نگارنده، ۱۳۹۹.

مؤثر بر شکل‌گیری آن دست زد و در مرحله بعد با تشخیص ویژگی‌های گردشگری مبتنی بر مناظر آیینی، به تبیین جایگاه آیین‌ها در حصول به اهداف گردشگری منظر پرداخت.

ریشه‌های شکل‌گیری مناظر آیینی

اسطوره‌ها به‌عنوان استعاره و مصداق ذهنی از باورها و اعتقادات جوامع بشری مطرح بوده و ترجمان عینی آنها در قالب آیین‌ها دیده می‌شود. بنابراین می‌توان گفت که فاصله میان اعتقادات و آیین‌ها، فاصله میان اندیشه و حرکت است (فکووهی، ۱۳۸۳). اسطوره‌ها به‌عنوان بخشی از تاریخ، دیدگاه انسان را درباره خورشید، جهان پیرامون و تحولات آن در بردارند (بهار، ۱۳۸۹)، و به‌عنوان مفاهیمی چندمعنایی با نظام معرفتی و شناختی انسان در ارتباط‌اند. به‌همین ترتیب آیین‌ها به‌عنوان نمود عملی باورها ارتباط نزدیکی با اسطوره‌های هر تمدن داشته و حاصل تلاش انسان برای درک جهان و پدیده‌های آنند. اسطوره‌ها به‌عنوان «واقعیت فرهنگی» وجوه متمایز فرهنگ‌ها و تمدن‌ها و نیازمند تبلور عملی در جهان عینی بوده‌اند. در این راستا آیین‌ها به‌عنوان بازتاب عینی این تفکرات اسطوره‌ای ایجاد شده‌اند. آیین‌ها نمادی از تفکرات و تفاوت‌های فرهنگی و اعتقادی جوامع بشری محسوب می‌شوند و از این رو به‌عنوان پیوندگاه مشترک گذشته و آینده مطرح‌اند. از دیگر دلایل شکل‌گیری آیین‌ها می‌توان به نیاز ذاتی بشر در جهت معنادار ساختن و تقدیس عناصر ضروری برای ادامه حیات اشاره کرد که نتیجه شناخت و درک جهان و محیط پیرامونی و قابلیت‌های آن است. ایرانیان نیز تأثیر عناصر طبیعی در کیفیت زندگی خود را دریافته و به‌همین علت به بسیاری از این عناصر نظیر آب، درخت، خورشید (مهر)^۲ و ... جنبه اسطوره‌ای بخشیده و مکان‌ها و رویدادهای آیینی را در ارتباط با آنها شکل داده‌اند. چنانکه مسئله کمبود آب

• بعد معنایی

آیین‌ها اظهارات خصوصی یا عمومی افراد برای بازتاب معانی متفاوت و نمایش تصویر خود و جهانشان به مخاطبان است (Palmer & Jankowiak, 1996, 226). محتوای معنی‌دار مکان‌های آیینی و مذهبی، متکی به هم‌پوشانی روایت‌های هویتی است که پیوندهای پیروان مذهبی و بازدیدکنندگان گردشگر نسبت به آن مکان را تثبیت می‌کند و نقش روایتگری در تثبیت هویت پیوسته و منجسم مکان‌ها دارند (Bremer, 2006, 25). افزون بر این با «نمایشی ساختن» محیط، در خدمت هدف غایی گردشگری یعنی تماشای اماکن، چیزها و مناظری متفاوت از زندگی هر روزه گردشگران عمل می‌کند (Knudsen, 2008). آیین‌ها با بیان نمادین و تکرار دوره‌ای معانی و باورها در طول زمان، تداوم هویت جوامع و گروه‌های فرهنگی را به‌دنبال داشته‌اند. این مسئله می‌تواند برای مشاهده‌گران و افراد خارج از گروه از جمله گردشگران جذابیت داشته باشد. چنانکه در ایران تقدس عنصر آب و اختصاص اسطوره‌آناهیتا به آن در دوره اسلامی تنها دگردیسی شکلی یافته و محتوای ثابت آن یعنی تقدس آب به‌عنوان ویژگی فرهنگی ایرانیان به شیوه متفاوتی در قالب توسل به حضرت فاطمه (س) و سقای دشت کربلاء دیده می‌شود. مناظر آیینی چون نیایشگاه‌ها و چارطاقی‌های منسوب به آنهیتا و مهر (خدای خورشید) در قالب اماکنی چون کیجا تکیه‌ها، سقانقارها و مقابر پیران و بزرگان در دوره اسلامی نیز به حیات خود ادامه داده‌اند (جوادی، ۱۳۸۶)؛ (تصویر ۳). اگرچه بیشتر آیین‌ها با نمود مذهبی را می‌توان در مراسم اعیاد و عزاداری‌های اسلامی مشاهده کرد، اما در بسیاری موارد به‌دلیل پیوستگی و ارتباط نزدیک آیین‌های دوران اسلامی و باستانی شاهد برگزاری آیین‌هایی به‌ظاهر اسلامی با ریشه باستانی هستیم مانند: مراسم قالیشویی اردهال کاشان که هر ساله در نیمه مهر برگزار می‌شود و در اصل ریشه در اعتقادات و باورهای مربوط به آیین مهر دارد.

• بعد کالبدی

مهم‌ترین عامل در بقای اعتقادات و باورهای مردم، کالبدبخشیدن به آنها در قالب معابد و زیارتگاه‌هاست. از علل اصلی شکل‌گیری اسطوره‌ها و آیین‌های مربوط به آنها می‌توان به تلاش انسان برای شناخت جهان و در مرحله بعد تسلط‌یافتن بر عوامل و شرایط طبیعی اشاره کرد؛ به‌همین دلیل بسیاری از اسطوره‌های ایرانی در ارتباط با عناصر طبیعی شکل گرفته و آیین‌هایی مربوط به بزرگداشت و پرستش این عناصر را شکل داده‌اند. مکان‌های آیینی در بیشتر ادیان براساس ویژگی‌های طبیعی محیط و در ارتباط نزدیک با طبیعت تعیین می‌شدند. طبیعت فی‌نفسه به‌دلیل اهمیت و ارزش بالا مقدس شمرده شده و قدرت اماکن و مناظر مقدس به‌دلیل کیفیت همزمان

قوی‌تر از فضاهایی است که از فردیت بیشتری برخوردارند. ویژگی اجتماعی آیین‌ها منجر به بهبود ماهیت مشارکتی و اجتماعی تجربیات گردشگری شده و امکان تجربه اثرگذار اصالت و تفاوت فرهنگی را برای شرکت‌کنندگان و گردشگران فراهم می‌آورد. در نتیجه ویژگی‌های اجتماعی، در بسیاری از جوامع از جمله ایران، اماکن آیینی با برخورداری از ویژگی‌های اجتماعی پیوند نزدیکی با تفریح و گردش داشته‌اند. در هم آمیختگی مفهوم زیارت به‌عنوان عملی آیینی با مفهوم تفریح از نمودهای بارز وجه جمعی آیین‌ها نزد ایرانیان است. این مسئله سبب شکل‌گیری سنت زیارت-تفریح و سفرهای زیارتی در میان ایرانیان شده که در آن تفریح و زیارت به‌شکلی همسو صورت می‌پذیرد تا به‌حدی که ردپای آن در نوشته‌های سفرنامه‌نویسان و حتی اشعار فولکلور و مردمی نیز مستند شده است (تصویر ۲). چنین سفرهایی گردش و استراحت را با حال و هوای روحانی و معنوی در هم می‌آمیزد. به‌گونه‌ای که زائرین در گذشته در سفرهای زیارتی تا یک ماه در مشهد مقدس و گاه شش ماه در کربلا و در جوار حرم امام حسین (ع) و حضرت علی (ع) به‌سر می‌بردند (جوادی، ۱۳۹۷).

تصویر ۲. زیارت و تفریح توأمان به عنوان یک محرک گردشگری و پدیده‌ای فرهنگی در منظر آیینی زیارتگاه امامزاده صالح در تهران. مأخذ: <http://newspaper.hamshahrionline.ir>

تصویر ۴. مراسم آیینی پیر شالیار در روستای اورامانات از جمله آیین‌های طبیعت‌گرا در فرهنگ ایرانی و یک جاذبه گردشگری در استان کردستان، عکس: محمد بارکار، ۱۳۹۵.

تصویر ۳. کنارهم قرار گرفتن قرآن و آب در مهرابه باستانی روستای کهنوج قدیم که امروزه با نام اسلامی چشمه مرتضی علی شناخته می‌شود. عکس: نرگس قدیانی، ۱۳۹۶.

نمادین و اجتماعی آیین‌ها سبب ارتباط و تعامل افراد با اماکن مختلف شده و بخشی از کالبد، معنا و هویت فضاهای مختلف را در ذهن افراد بازتولید می‌کند. این مسئله می‌تواند متوجه ابعاد فرهنگی یا مذهبی یک جامعه باشد که در بسیاری موارد از یکدیگر قایل تفکیک نیستند.

• زمان آیینی

برگزاری مراسم آیینی در زمان‌های مشخصی از سال، وجه دیگری از تأثیر ذهنی آیین‌هاست که به اماکن مختلف در زمان قدسی و مشخصی بار معنایی می‌بخشد. زمان آیینی به تعبیر امیل دورکیم «زمان مشترک میان اعضای یک گروه» (Durkheim, 1965, 23) و نتیجه شکل‌گیری رویدادها و وقایع آیینی در زمان‌هایی خاص است. مراسم و مناسک آیینی گونه‌ای از رفتارهای انسانی با خاستگاه اعتقادی و اجتماعی مشترک است که در جهت حفظ و ابراز اعتقادات و تقویت انسجام اجتماعی صورت می‌پذیرد (خرم‌رویی، ماهان و فرزین، ۱۳۹۸، ۵۹). معنا و قدرت مناسبت‌ها و رویدادهای دوره‌ای، قادر به ایجاد نوعی خودآگاهی جمعی و تغییر فضاها و خلق فضاهای اجتماعی است (Picard & Robinson, 2006).

از مصادیق زمان‌های آیینی در فرهنگ ایرانی می‌توان به جشن‌های باستانی چون جشن‌های نوروز، مهرگان، تیرگان و... اشاره کرد که برخی تا به امروز ادامه داشته و برخی دیگر به‌مرور زمان اهمیت و رسمیت خود را از دست داده‌اند. آیین‌های سوگواری ملی نیز با برگزاری مراسم گسترده و عمومی همراه بوده است؛ این مراسم و آیین‌ها، در گذشته (و اکنون) گاه سالیان متمادی برای بزرگان ملی و مذهبی، به‌مثابه آیین‌های ملی تکرار شده و دارای مصادیق بسیار متعدد و متفاوتی در دوره‌های مختلف تاریخی است. وقایعی که به‌دلیل میزان تأثیرپذیری‌شان، در ابعاد هنری مختلفی چون موسیقی، ادبیات، معماری و نمایش تجلی یافته‌اند (تصویر ۵).

محسوس [آیینی] و نمادین [معنایی] عناصر طبیعی و ارتباط آنها با افسانه‌ها، اسطوره‌ها و خدایان منتسب به عناصر طبیعی است (Mann, 2010). در پهنه جغرافیایی ایران اثرگذاری آیین‌ها دارای نمود و الگوی کالبدی مشترکی است که در طول تاریخ این تمدن استمرار داشته است. سه عنصر درخت، آب و مکان مقدس نوع خاصی از مناظر آیینی را شکل داده‌اند که در نقاط مختلف ایران دیده می‌شود (منصوری و جوادی، ۱۳۹۷). درخت مقدس، چشمه مقدس، بناهای چارطاقی و کوه‌های مقدس و اماکنی به‌عنوان مقبره پیران و بزرگان و امامزاده‌ها، مساجد و همچنین بعضی از کلیساها و برج‌های آرامگاهی که در دل طبیعت و در کنار رودخانه، چشمه یا قناتی قرار داشته‌اند نیز نمونه‌های دیگری از طبیعت‌گرایی آیین‌ها و فرهنگ ایرانی است. همچنین در ایران آیین‌هایی با نمود فرهنگی در تصور عامه، اغلب مربوط به مراسم باستانی هستند که در راستای نکوداشت عناصر طبیعی به‌کار می‌روند؛ نظیر جشن پیر شالیار، جشن کومسایی و جشن توشه که از جمله مراسم‌های آیینی باستانی روستای اورامانات تخت‌اند (تصویر ۴).

• مصادیق

شیوه و چگونگی بروز و مکانیت‌یافتگی آیین‌ها، تنها وابسته به مکان قدسی نبوده و گاهی بار معنایی زمانی مشخص نظیر ایام عزاداری، شکل‌گیری منظر آیینی را در منظر شهرها و روستاها به دنبال دارد. آیین‌ها به‌طور کلی در فهم عامه دارای دو نمود مکانی و زمانی‌اند. بعد مکانی آیین‌ها مربوط به مناظر آیینی نظیر زیارتگاه‌ها، نیایشگاه‌ها و... است و بعد زمانی آنها مربوط است به برگزاری مراسم آیینی خاص که بخشی از فرهنگ و آداب و رسوم و مذهب جوامع محسوب می‌شوند. در هر دو مورد تکرارپذیری در مکان و زمانی مشخص و ماهیت

• مکان آیینی

وجه مکانی آیین‌ها متوجه معنا بخشی و تجربه خاص افراد در نقطه‌ای خاص است که موجب تشخیص یافتن آن نسبت به فضاهای پیرامونی می‌شود. شکل‌گیری مرکز محلات و مراکز شهری به‌عنوان نقطه ثقل اجتماعی در مجاورت اماکن آیینی در بسیاری از شهرها و روستاهای ایران متداول بوده است. تأثیر این مسئله بر وجه گردشگری اماکن تا حدی است که در پاره‌ای موارد شاهد شکل‌گیری شهرهای آیینی و زیارتی نظیر قم و مشهد نیز هستیم. در شهرهایی نظیر مشهد، قم، آستانه اشرفیه و شهرضا تأثیر وجه آیینی بر شکل‌گیری هویت شهر به‌گونه‌ایست که شهر با آن شناخته می‌شود. در منظر برخی از این شهرها سیطره جنبه آیینی از ابعاد ذهنی هویت شهر فراتر رفته و با قرارگیری بقعه در مرکز کالبدی شهر و آرایش یافتن سایر فضاها در اطراف آن بازتولید می‌شود (ابرقویی فرد، صابونچی و فرزین، ۱۳۹۷).

نتیجه‌گیری

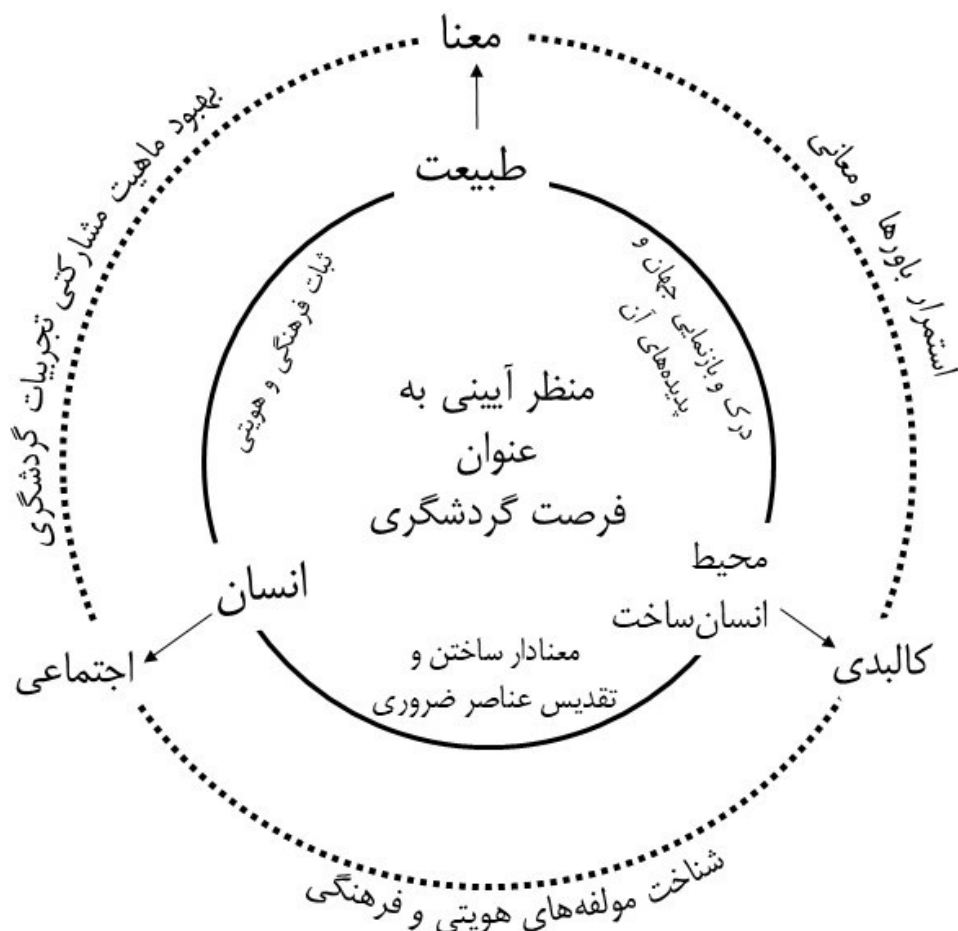
ضرورت معنادار ساختن و تقدیس عناصر حیاتی، درک و بازنمایی جهان و پدیده‌های آن و دستیابی به ثبات فرهنگی و هویتی

از جمله زمینه‌های شکل‌گیری آیین‌ها و مناظر آیینی‌اند. با بذل توجه به اماکن آیینی و ارتباط و پیوند آنها با اسطوره‌ها و ناخودگاه جمعی ساکنان یک سرزمین می‌توان به شناخت متفاوتی از فرهنگ، اعتقادات، آداب و رسوم و باورها ی مردم آن دست یافت. در مسیر تداوم باورها و اعتقادات، آیین‌ها به‌عنوان بازتاب عملی مفاهیم ذهنی چون اسطوره‌ها همگام با تحولات تاریخی و مذهبی به حیات خود ادامه داده و با تکیه بر وجه معنایی‌شان، ارزش‌های فرهنگی جوامع را بازتولید کرده‌اند.

سه عامل طبیعت، انسان و محیط انسان‌ساخت سه وجه اصلی سازنده مناظر آیینی هستند که هر یک شاخصه‌های منحصر به فردی را برای این مناظر رقم زده‌اند. شناخت مؤلفه‌های هویتی و فرهنگی، استمرار باورها و معانی، بهبود ماهیت مشارکتی تجربیات گردشگری از جمله نتایج نگاه گردشگری منظر به مقوله آیین‌هاست. بازخوانی محتوای اجتماعی، معنایی و کالبدی مناظر آیینی در قالب اماکن و رویدادهای آیینی، زمینه را برای شناخت فرهنگ جوامع و مقاصد گردشگری فراهم آورده و کیفیت سفر را از کسب داده‌ها و اطلاعات به درک زمینه‌های فکری و معنایی نهفته در آیین‌ها به‌عنوان پدیده‌هایی فرهنگی افزایش می‌دهد (تصویر ۶).

تصویر ۵. مراسم عزاداری سیدالشهدا در بوشهر یکی از رویدادهای آیینی سالانه در ایران. مأخذ: <http://net.wikishia.fa/>

تصویر ۶. مدل مفهومی نگاه گردشگری منظر به مناظر آیینی. مأخذ: نگارنده، ۱۳۹۹.

پی‌نوشت‌ها

۲. مهر، میترا یا میثرا از ایزدان باستانی هند و ایران، پیش از روزگار زرتشت است که نماد او خورشید محسوب شده و پس از آمدن زرتشت یکی از ایزدان یا فرشتگان آیین مزدیسنا محسوب شد (رستم‌پور، ۱۳۸۲).
 ۳. آناهیتا در ایران باستان، یکی از بزرگ‌ترین و محبوب‌ترین الهه‌های آریایی و مزدیسنا بوده و در باور ایرانیان باستان الهه آب، فرشته نگهبان چشمه‌ها و باران و نماد باروری، عشق و دوستی محسوب می‌شده است (طاهری، ۱۳۹۳).

۱. کلمه‌ای که از آن بیشتر به اسطوره تعبیر شده، در قدیم به معنای خیر، شرح و قصه به کار می‌رفته است (گرین، ۱۳۸۱، ۱۷). عده‌ای عقیده دارند اعراب بعد از غلبه بر روم شرقی و آشنایی با نوشته‌های رومیان کلمه ایتالیایی ایستوریا را به معنای افسانه تاریخی معرب کردند و افسانه‌ها و روایت‌های تاریخی‌گونه را اسطوره خواندند (همیلتون، ۱۳۷۶، ۱۱).

فهرست منابع

• بیگی، حمیده. (۱۳۹۸). نقش گردشگری آیینی در نگهداشت فرهنگ عزاداری حسینی؛ مطالعه موردی شهرک ماسوله. *مجله تحقیقات فرهنگی ایران*، ۱۲(۲)، ۱۰۱-۱۳۱.
 • پرچکانی، پروانه. (۱۳۹۳). آمایش منظر و مدیریت گردشگری. *منظر*، ۶(۲۹)، ۳۹-۳۴.
 • جوادی، شهره. (۱۳۸۶). اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه). *باغ نظر*، ۴(۸)، ۱۲-۲۲.
 • جوادی، شهره. (۱۳۹۷). گردشگری آیینی. *منظر*، ۱۰(۴۲)، ۱۴-۲۱.

• ابرقویی فرد، حمیده؛ صابونچی، پرچهر و فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۷). بازخوانی نقش مناظر آیینی در هویت‌بخشی به شهرهای ایرانی. *باغ نظر*، ۱۵(۶۵)، ۵-۱۲.
 • ابرقویی فرد، حمیده. (۱۳۹۸). تأملی بر نمودهای منظر آیینی در استان کرمان. *هنر و تمدن شرق*، ۷(۲۴)، ۱۳-۲۰.
 • اورسل، ارنست. (۱۳۸۲). *سفرنامه قفقاز و ایران*. (ترجمه علی اصغر سعیدی) تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
 • بهار، مهرداد. (۱۳۸۹). *پژوهشی در اساطیر ایران*. تهران: آگاه

and identity. United States: Greenwood Publishing Group.

- Bremer, T. S. (2001). *Religion on display: tourists, sacred place, and identity at the San Antonio missions*. Canada: Princeton University.
- Bremer, T. S. (2006). *Sacred spaces and tourist places*. In *Tourism, religion and spiritual journeys*. New York: Routledge.
- Durkheim, E. (1965). *The Elementary Forms of the Religious Life* (J.W. Swain, Trans.). New York: The Free Press.
- Eliade, M. (1961). *the sacred and the profane: the nature of religion*. New York: Harper & Row.
- Fortes, M. (1962). *Ritual and office in tribe society*. In *Essays on the ritual of social relations* (ed. M. Gluckman). Manchester: Manchester University Press.
- Gluckman, M. (1962). *Les Rites de Passage*. In *Essays on the ritual of social relations* (ed. M. Gluckman). Manchester: Manchester University Press.
- Graburn, N. H. (2004). *Secular ritual: A general theory of tourism*. *Tourists and tourism: A reader*, 23-34.
- Kaszowski, L. (2000). Methodology of pilgrimage-peregrinus. *Cracoviensis*, (10), 75-82.
- Knudsen, D. C. (2008). *Landscape, tourism, and meaning*. United Kingdom: Ashgate Publishing.
- Lan, Q. (2018). Does ritual exist? Defining and classifying ritual based on belief theory. *The Journal of Chinese Sociology*, 5(1), 1-14.
- Mann, A. T. (2010). *Sacred landscapes: The threshold between worlds*. New York: Sterling.
- Picard, D. & Robinson, M. (2006). *Festivals, tourism and social change: Remaking worlds*. United Kingdom: Channel view publications.
- Selstad, L. (2007). The social anthropology of the tourist experience. Exploring the "middle role". *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7(1), 19-33.
- Smith, V. L. (Ed.). (2012). *Hosts and guests: The anthropology of tourism*. United States: University of Pennsylvania Press.

- خرم‌رویی، ریحانه؛ ماهان، امین و فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۸). تبیین مفهوم منظر آیینی و بررسی جلوه‌های تبلور آن. *هویت شهر*، ۱۳(۲)، ۵۱-۶۲.
- رستم‌پور، سالومه. (۱۳۸۲). *مهرپرستی در ایران، هند و روم*. تهران: انتشارات خورشیدآفرین.
- سپهر، محمدهمایون و رحیمی، بهمن. (۱۳۹۱). گردشگری آیینی، آیین نوروز شیراز، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت گردی ایران زمین، همدان، ایران.
- ضیایی، محمود و تراب احمدی. (۱۳۹۱). *ساخت صنعت گردشگری با رویکرد سیستمی*. تهران: علوم اجتماعی.
- طاهری، رضا. (۱۳۹۳). *آناهیتا و ایزدبانوان دیگر در اسطوره‌ها و باورهای ایرانیان*. تهران: فروهر.
- غضنفری، پروانه و جوادی، شهره. (۱۳۸۸). نگاه آیینی به گردشگری ایرانی. *منظر*، ۱(۵)، ۷۰-۷۳.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۸۳). *انسان‌شناسی شهری*. تهران: نشر نی.
- گرین، راجر لنسلین. (۱۳۸۱). *اساطیر یونانی* (ترجمه عباس آقاجانی). تهران: سروش.
- منصور، سیدامیر. (۱۳۹۳). گردشگری به مثابه نظام معرفت. *منظر*، ۶(۲۹)، ۳۳-۲۸.
- منصور، سیدامیر، جوادی، شهره. (۱۳۹۷). *سه‌گانه منظر ایرانی*. تهران: انتشارات پژوهشکده نظر.
- منصور، سیدامیر و شفیعا، سعید. (۱۳۹۸). *آشنایی با منظر (گردشگری منظر)*. تهران: انتشارات مهکامه.
- منصور، سیدامیر. (۱۳۹۹). گردشگری فرهنگ با تکیه بر تفاوت مفهومی فرهنگ و فرهنگی. *گردشگری فرهنگ*، ۱(۱)، ۵-۸.
- نیکنام، کامبیز. (۱۳۹۳). مقایسه دو مفهوم گردشگر و زائر. *منظر*، ۶(۲۹)، ۵۱-۴۶.
- همیلتون، ادیت. (۱۳۷۶). *سیری در اساطیر یونان و رم* (ترجمه عبدالحسین شریفیان). تهران: اساطیر.
- Bell, C. & Lyall, J. (2002). *The accelerated sublime: Landscape, tourism,*

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Tourism of Culture journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

ابرقویی فرد، حمیده. (۱۳۹۹). منظر آیینی از نگاه گردشگری. *گردشگری فرهنگ*، ۱(۳)، ۴۳-۵۰.

DOI: 10.22034/toc.2020.242722.1016

URL: http://www.toc-sj.com/article_122902.html

